

Horváth János és az irodalmi tudat

1922-ben Horváth János az általa és Thienemann Tivadar által szerkesztett *Minerva* folyóiratban publikálta *Magyar irodalomismeret* című tanulmányát, amely – a címhez fűzött lábjegyzet szerint – noha önmagában is teljes értékű teoretikus munkának tekinthető, mindössze bevezetőjéül szolgál egy még nagyobb lélegzetvételű értekezésnek.¹ Ez az értekezés, jelzi a címhez fűzött lábjegyzet, „a magyar irodalomtörténet önelvű rendszerezésére tesz kísérletet”,² vagyis az irodalomtörténet-írás egy olyan stratégiáját avatja szervezőelvévé, amely a legalapvetőbb szinten az irodalmi és nem irodalmi szempontok elkülönítésén alapszik. Horváth vállalkozása a megjelenésekor egyszerre hatott újszerűnek és jól előkészítettnek. A kortárs reflexiók között találhatunk a tanulmány komplex, a befogadói helyzetre is figyelemmel lévő, újfajta szemléletmódját kiemelő írást,³ valamint olyan részletes analízist is, amely ezzel szemben arra mutat rá, méghozzá teljes joggal, hogy a *Magyar irodalomismeret* előzményei már a szerző korai munkásságában is megtalálhatók.⁴

Horváth gondolatának radikalitása a korabeli irodalomtörténet-írói gyakorlat perspektívájából meglehetősen jól érzékelhető.⁵ Beöthy Zsolt nagyhatású, sőt – ter-

¹ Horváth ezt az értekezést, *A magyar irodalom fejlődéstörténetét végül* – és ez meglehetősen sokatmondó – nem adta közre, élete végéig kézíratos formában őrizte. Éppen ezért, amikor Horváth 1920-es évekbéli teoretikus gondolkodásáról szólnunk, mindenekelőtt a *Magyar irodalomismeretre* kell koncentrálnunk. A magam részéről nem értek tehát egyet Szili József megállapításával, amely szerint „[e]zt a koncepciót egészében lehet vagy kell értékelni”. SZILI József, *A magyar irodalom önelvű rendszerezése = A magyar irodalom történeti III. 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 39. A *Magyar irodalomismeret* a honi irodalmi modernség egy hatástörténetileg rendkívül jelentős, megjelenésétől sokat és sokfelé hivatkozott, olvasott és ismert dokumentuma, és mint ilyen, a maga jogán is szoros olvasásra, elmélyült megértésre érdemes teoretikus szöveg. Ez annál is inkább igaz, mivel, ahogy látható lesz, Horváth tanulmánya – döntő állításainak formális jellege miatt – éppen azokat az életmű más darabjaira jellemző elemeket (önkényesség, ideologikusság, nagyfokú teleologikusság) nélkülözi, amelyek miatt a szerzőt a jelen horizontjából elmarasztalni szokás. A tanulmány jelentőségét illetően hasonló álláspontra helyezkedik Kenyeres Zoltán, aki a szöveget „máig alapvető irodalombölcseleti értekezésnek” nevezi: KENYERES Zoltán, *Vázlat Horváth Jánosról = Uő., Korok, pályák, művek. Válogatott tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 2004, 172.

² „Egy tanulmány bevezetéséből, mely a magyar irodalomtörténet önelvű rendszerezésére tesz kísérletet.” HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei*, *Minerva* 1922/4–7., 187.

³ „Tanulmányából különösen azokat a fejtegetéseket találjuk kiemelendőknek, melyek az olvasónak, mint az irodalom harmadik alaptényezőjének (író, mű, olvasó – ebből áll az irodalom) az irodalomtörténetbe való bevonását kísérik meg.” Sz. n., [Cím nélkül], *Szózat* 1922. augusztus 6., 17. Ugyanez: Sz. n., *Kritika egy tudományos folyóiratról*, Dunántúl 1922. augusztus 12., 4. Lásd még hasonló vonatkozásban: RÓNAY György, *Századeleje*, *Magyar Kultúra* 1936/13–24., 171.

⁴ BISZTRAY Gyula, *Modern irodalomszemlélet. Horváth János új könyve*, *Magyar Szemle* 1931/5–8., 22–32, különösen: 24. Horváth munkásságának nagyfokú koherenciájára mutat rá az értékelő utókor is: NÉMETH G. Béla, *A „nemzeti klasszicizmus mestere” – a „nemzeti klasszicizmus tanítványa”*. Horváth János és a 19. század = Uő., *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 476.

⁵ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Universitas, Budapest, 1995, 43.

mészetesen Horváth számára is – megkerülhetetlen millenniumi szintézise, *A magyar irodalom kis-tükre*, mely még a kimerült eposzhagyomány egyes műfaji jegyeit történeti elbeszélésébe integrálva⁶ és a nemzeti lélek vagy szellem⁷ megnyilvánulásának mértékét kánonformáló vezérelvé avatva lépett fel, az irodalmat – ilyesformán mint a nemzeti szellem kitüntetett, hiszen legközvetlenebb megnyilvánulási formáját⁸ – elsősorban politikai és morális kódok felől tartotta megközelíthetőnek. Ahogy Szénási Zoltán írja, „Beöthy esetében ezek kifejezetten férfias, katonai erények: bátorság, egyenesség s (a pártoskodások ellenére is) legjelentősebb nemzeti érdek iránti elkötelezettség, áldozatkészség”.⁹ Beöthy irodalomtörténete, ellentétben – az egyébként önmeghatározása szerint is inkább Gyulai Pál munkássága felől építkező¹⁰ – Horváth 1922-ben napvilágot látott koncepciójával, mely az „önelvűséget” helyezi a középpontba, a magyar irodalom és a politika kapcsolatát ekként egymástól elválaszthatatlannak mutatja: „talán nincs nemzet a világon, melynek egész irodalma oly egyen s benső és szoros viszonyban állott volna politikai életével, mint a magyar”.¹¹

Ebben persze nincs semmi meglepő: az irodalom és a politika Beöthynél megfigyelhető egymást feltételező, egymással szerves kapcsolatban álló jellegének tételezése¹² tulajdonképp szervesen illeszkedik a magyar irodalomtörténet-írás Toldy Ferentől eredeztethető, az irodalom történetét elsősorban a politikai közösség – és az annak lényegét alkotó nemzeti szellem – története felől elgondoló hagyományába. Ez a hagyomány az irodalmi alkotások létét és az irodalommal való foglalkozás gyakorlatait egy olyan rendben tartja elgondolhatóknak, amely a művek esztétikai dimenzióját végső soron jogi, etikai és teológiai kódok felől mutatja megközelíthetőnek, hiszen, alapfeltevése szerint, az esztétikai szüntelenül és szükségszerűen visszaíródik a nemzeti létezés funkcióteljességét reprezentáló/megnyilvánító szellem struktúrájába, amelyből származik. A létesülés mint ilyen egyfajta le- és elkötelezettséget is magával von, egy, a nemzeti szellem viszonyában megragadható eredendő adósságot, amelyet le kell róni, vagy legalábbis: amelynek lerovására törekedni kell. Az irodalmi művek megalkotása és

⁶ Vö. SZÉNÁSI Zoltán, *A magyar nemzettudat kis-tükre. Beöthy Zsolt irodalomtörténeti szintéziséről* = Uő., *Néma várostrom. Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, Universitas, Budapest, 2018, 36. Emellett Beöthy könyve az eposz ünnepi funkcióját is átvette, ehhez lásd Dávidházi Péter részletes áttekintését: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai, Budapest, 2004, 852–870.

⁷ Munkáiban Beöthy ezeket szinonimaként használja: BEÖTHY Zsolt, *Az irodalomtörténet elmélete*, I., s. a. r. dr. Lázár Piroska leánygimnázium ifjúsága, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940, 12.

⁸ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Athenaeum, Budapest, 1920⁶ [első kiadás: 1896], 22. Lásd még: Uő., *Az irodalomtörténet elmélete*, I., 9; 30.

⁹ SZÉNÁSI, I. m., 37–38.

¹⁰ Vö. DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 819–822. Gyulai és Horváth kapcsolatához lásd: KOROMPAY H. János, *Gyulai Pál és Horváth János* = (B)*Irodalom. Gyulai Pál az irodalom élén*, szerk. AJKAY Alinka – CSÁSZTVAY Tünde, reciti, Budapest, 2018, 103–109.

¹¹ BEÖTHY, *A magyar irodalom kis-tükre*, 213. Lásd még a hatodik kiadáshoz írott előszót: „A magyar szellem folytonosságának megszakadása az irodalomban: a magyar politikai fejlődés, talán az élet megszakadása.” Uő., 8. Lásd még ehhez Schöpflin Aladár ilyen irányú megfigyelését: SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1937, 55.

¹² Vö. BEÖTHY, *Az irodalomtörténet elmélete*, I., 30–32. „A nemzet politikai történetének egyes tényei csak az illető nemzet irodalmában megjelentő nemzeti lélek ismerete által lesznek világosakká.” Uő., 32.

az irodalmi művekkel való foglalkozás e renden belül éppen ezért a nemzeti felelősségvállalás egy-egy formájaként lesz értelmezhető. Az irodalmi mű esztétikai dimenziója ekkor sohasem állhat magában: az irodalom tapasztalata egyszerre integrálja magában a jogi, az etikai, a teológiai és az esztétikai szférát, az irodalom elgondolhatóságát ezek történeti összefüggérendszerére utalva.

Az előbbiek fényében érthető csak meg igazán, miben is állt a *Magyar irodalomismeret* tétje. Amikor Horváth az irodalomtörténet-írás elméletének kidolgozása során az irodalomtörténet szervezőelveinek és az azokról való gondolkodásnak a tárgyalásába bocsátkozott, körülhatárolva saját pozícióját, a maga lendületességével a szempontunkból mindenekelőtt két rendkívül fontos, negatív elkülönítést vezetett be. Ennek folyamán először is elutasította azt a szubsztancialista gondolatot, amely szerint az irodalom fogalmi elgondolhatósága kívül helyezhető a történeti megismerés hatókörén, akár egy általános, ahistorikus irodalomfogalomnak, akár a jelen irodalmi horizontjának a totalizálása révén:

Az irodalom fogalma nem állandó, hanem történelmileg alakuló, változó fogalom; korszerinti megkööttségében tehát nem fogadható el vezérelvül egy, az irodalom egész történeti anyagát rendszerező szintézis számára. [...] Mert hisz a mi kérdésünk csak az lehet: mikor mit tartottak irodalomnak, nem pedig, hogy mi mit tartunk annak.¹³

A *Magyar irodalomismeret* második, az előzővel összefüggő igen jelentős elhatárolása az irodalomtörténet-írás sajátyszerű szempontjainak nélkülözhetetlensége kapcsán tűnik fel. Horváth, bár ez Beöthy perspektívájából még megengedhetetlennek minősült volna, korántsem elutasítva azt, elkülönítette az irodalomtörténet-írói praxist a nemzeti szellem manifesztációjának történeti kutatásától (ami által, mint erre Horváth maga is utal, implicit módon szembe is fordult a magyar irodalomtörténet-írás meghatározó hagyományával és minden korábbi szintézissel):¹⁴

Kétségtelen, hogy a nemzeti elvü rendszerezés tárgyi igazságon alapszik s mint szaktudományi jelenség mélyen gyökerezik a hazai előzményekben [...]. Jogosulatlanak nem is mondható hiszen vezérelve egy olyan ösztön-erő, mely műveltségi fejlődésünk egész területén érvényesül, s melynek mozgó hatalmából a szellemi élet minden ága s így az irodalom is részesedik. De ép ebből következik, hogy a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak. Már pedig az irodalomtörténet önálló, vagy önállósulni kívánó tudomány-egyed; a nemzeti elv alá foglalva azonban segédtudomány szerepére utaltatik, csak egyik ágává tételik meg az összes nemzeti történetnek, a magyar szellemi élet összes történetének, holott szaktudományunk éppen annak megfigyelését célozza, hogy miként különül el e közös, széles

¹³ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 189; 197. (A kiemlést elhagytam – B. G.)

¹⁴ „A szintézis valami nagy, összefüggő egésznek, egynemű egységnek fogja fel anyagát: van tehát vezérelve, összefoglaló szempontja.” Uo., 187. Horváth a fogalmat ugyanitt az irodalomtörténet szinonimájaként használja.

alapról s miként fejlődik önálló összefüggésként tovább az, amit magyar irodalomnak nevezünk. S ha irodalomtörténetünk mindeddig oly rendszerező elvet vallott magának, mely nem csupán az övé, hanem mindazon történeti tudományoké, melyek a magyar szellemi élet múltjával foglalkoznak: ez csak azt jelenti, hogy a nemzeti történeti tudományok összességéből még eddig nem önállósult eléggé, a maga speciális feladatait nem határozta meg kellő tisztasággal.¹⁵

Az irodalomtörténeti kutatás eszerint sem az irodalom ahistorikus történeti állandóként elgondolt fogalmára, sem pedig a nemzeti szellemére nem támaszkodhat saját funkciójának és gyakorlatainak megalapozása során. Amíg az előbbi esetében az irodalomfogalmak történeti feltételezettsége és ebből következő sokszínűsége lehetetleníti el az irodalom lényegének meghatározását (a latinitás kultúráját is magában foglaló „litteratura” például nem azonos a nemzeti nyelvű szépirodalom modern fogalmával),¹⁶ addig az utóbbi azért nem válhat az irodalomtörténet-írás szervezőelvévé, mert a nemzeti szellemre irányuló tudományos érdeklődés, legyen az akár irodalom-, társadalom- vagy politikatörténeti, a kutatás tárgyát eminens módon helyezi kívül a vizsgált jelenségen. Innen nézve akár azt is lehetne mondani, hogy a nemzeti szellem irodalmi megnyilvánulásaira irányuló kutatás ára a jelenség, esetünkben tehát az irodalom bizonyos mértékű, ám az irodalomtörténet autonómiáját – ha úgy tetszik, „kidifferencializálódását” (*Ausdifferenzierung*)¹⁷ – mindig jelentős mértékben csorbító, és ezért Horváth számára meghatározó érvényű felejtése. Ez az oka annak, állapítja meg közvetlenül az előbbieket után a szerző, hogy az „irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar állni.”¹⁸ Rendkívül fontos ugyanakkor felfigyelni arra, hogy az irodalmi elv elsődlegessége Horváthnál mégsem zárja és nem is zárhatja ki a művek nemzeti karakterére ügyelő irodalomtörténeti figyelmet. Ennek két főbb oka van.

Egyfelől, habár a nemzet irodalmi reprezentációja, mint látható volt, nem lehet az irodalomkutatás központi tárgya anélkül, hogy az irodalomra mint irodalomra irányuló figyelmet veszélyeztetné, a „nemzeti ösztön”, valamint a történeti megismerés egy magasabb fejlettségi fokán: „öntudat”¹⁹ azoknak az erőknek a megnyilvánulásként ismerhető fel, amelyek az irodalmi alkotásokat – a nemzeti értékek kitüntetett formáiként – maguk is meghatározzák, előállításukban lényeges szerepet vállalva. A nemzeti elv mint ilyen az irodalmi alkotás és irodalomértelmezés diszpozicionális feltételeként azonosítható. Vizsgálata pontosan ebből következően nem lesz azonos

¹⁵ Uo., 190.

¹⁶ Uo., 196.

¹⁷ Niklas LUHMANN, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, I., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, 66. Arra, hogy Horváth koncepciója összefüggésbe hozható Luhmann rendszerelméletével, már Kulcsár-Szabó Zoltán is rámutatott: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg. Mediálitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs – SIMON Attila – SZIRÁK Péter, Ráció, Budapest, 2006, 53.

¹⁸ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 190–191.

¹⁹ Uo., 191.

az irodalom jelenségeinek vizsgálataival, mivel ez utóbbiak szükségszerűen túlnyúlnak a létüket megalapozó diszpozíció területén. Az irodalom tehát, miközben a nemzet diszpozicionális sajátosságainak nyomát viseli magán, sohasem korlátozható és a legkevésbé sem redukálható pusztán erre a tulajdonságára (többek között azért sem, mert tematikus szinten Horváthnál nagyon is elképzelhető az irodalom „nemzetietlen”, ennyiben saját konstitúciójával szembeforduló formája).²⁰

Másfelől a nemzeti elv érvényesülése Horváthnál már csak azért is megkerülhetetlen, mert, ahogy a szerző hangsúlyozza, a különböző nemzeti irodalmak eltérő nemzeti diszpozíciókkal, történeti lehetőségfeltételekkel és hatóerőkkel állnak viszonyban, ami azt is jelenti, hogy megfigyelhető azonosságai – ezek öltének majd testet az „irodalmisság” fogalmában – ellenére az irodalmi alkotások egyes csoportjai nem közelíthetők meg azonos módszertani apparátus segítségével. Vélhetőleg ez az oka a nemzetihez hasonlóan „strukturált világirodalmi tudat” szembetűnő hiányának a szerző munkásságában, amelyre Szili József hívta fel a figyelmet. Megjegyezhető ugyanakkor, szemben Szili kategorikus megállapításával,²¹ hogy – habár valóban nem a magyarhoz hasonlóan rendszerezett formában, de – a világirodalmi tudat Horváth gondolati felépítményében már eleve benne foglaltatik, saját helyiértékkel bír, hiszen az alkotás folyamatait mindenkor meghatározó hagyományokat a szerző egyáltalán nem korlátozza a nemzetiek körére („Amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud s az eleven irodalmi viszonyba bevon: az jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt.*”).²² Innen nézve válik láthatóvá, hogy Horváth, miközben számol a különböző hagyományokkal rendelkező irodalmak közötti párbeszéd lehetőségével – lásd a „nemzetközi klasszicizmus” korszaktörténeti alakzatát a *Fejlődéstörténetben*, a tervezett, de meg nem jelent *Két korszak határán* előszavát²³ vagy az Ady költészetét értelmező *Ady s a legújabb magyar lírát*²⁴ –, amely rendszerében a nemzetközi tendenciák szelektív inkorporációjának formájában realizálódhat (a világirodalmi tudat eszerint, ha van ilyen, csakis a megismerés nemzeti formájának függvénye lehet: ez a Horváthnál számtalan helyen feltűnő saját–idegen megkülönböztetés tengelye), az eltérő társadalmi és kulturális feltételek, vagyis az „irodalmi termelés”²⁵ igencsak összetett valósága miatt utasítja el implicit módon a világirodalom egységesként felfogott „fejlődéstörténetének” tételezését. A világirodalom ebben a teoretikus keretben tehát éppen azért nem más, mint az egymással párbeszédben álló, ám egymás alakulástörténetében gyökeres változásokat

²⁰ Lásd ehhez: S. VARGA Pál, *Horváth János Fejlődéstörténetének örökségéről*, ItK 2009/2., 200–201.

²¹ „Ennek az elméletnek nincs strukturált világirodalom-tudata. A Horváth János-féle magyar irodalom-fejlődés-történetnek nincs helye a világirodalom fejlődéstörténetében. Az általa alapul vett magyar irodalomtudatnak sincs folyamatos világirodalom-tudata, még kevésbé világirodalom-fejlődéstörténeti tudata.” SZILI, *I. m.*, 47.

²² HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 201.

²³ HORVÁTH JÁNOS, *Két korszak határán* = Uő. *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, V., szerk. KOROMPAY H. JÁNOS – KOROMPAY KLÁRA, Osiris, Budapest, 2009, 232–235, különösen: 233.

²⁴ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai, Budapest, 1976, 42; HORVÁTH JÁNOS, *Ady s a legújabb magyar líra* = Uő. *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, V., 266–310.

²⁵ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 201.

előidézni képtelen nemzeti irodalmak²⁶ „készlete” (korpusz) és az ehhez való viszony nemzetenként és koronként változó megnyilvánulási formája (hagyomány), mert az irodalom története Horváth szerint sohasem redukálható pusztán annak poétika-történeti dimenziójára (legyen az nemzeti vagy transznacionális irodalom). Akár azt is lehetne mondani, hogy szemben a világirodalom szükségszerűen általánosító, felülről építkező modelljeivel,²⁷ Horváth munkásságában, noha korántsem ez áll a fókuszában, implicit módon a világirodalom alulról építkező elgondolása dolgozik.

Az irodalomtörténet-írás nemzeti jellegének biztosítása, mely Horváthnál mindekelőtt a magyar irodalom egyedi karakterének érvényre juttatásaként értelmezhető, az irodalom szavára való figyelmes ráhallgatás, vagy a szerző lentebbi szóhasználatára felelve: kihallgatás által valósulhat meg. A rá- vagy kihallgatás aktusa, a meghallott „vallomás” megértése és szóhoz engedése ekként maga válik azzá a struktúramozzanattá, amely garantálni képes a nemzeti elv érvényesülését:

A magyar, német, francia, stb. irodalmak mind valamennyien irodalmak lévén, kétségkívül lesz valami közös-elvűség szintéziseikben, de azonos vezérelv mellett is más és más valóság-rendszert fognak eredményezni s önálló egységekként különülnek el egymástól, mert történelmi határozásuk különfélék voltak. A tárgyi hűség követelménye tehát magában foglalja az egyediséget is. Nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez. Örömmel ragadva meg a külföldi szaktudomány minden eszméltető tanulságát, ugyanakkor minden idegen rendszermintát el kell hártanunk, s csak irodalmunk saját történeti anyagának a vallomására kell bízunk magunkat.²⁸

A Toldy Ferenc-től Pintér Jenőig²⁹ húzódó klasszikus paradigmától elkülönülő irodalomtörténet-írás tengelye eszerint a „történeti anyag vallomására” való ráhallgatás, mely a tudományos gyakorlat szintjén nemcsak a vizsgálat egyik alapjaként megfogalmazott „önelvűség”, hanem az emellett szintén kulcsfontosságú szerepben megjelenő „tárgyi hűség” – amely itt mindenekelőtt a történetiséghez, a vizsgálandó anyag történeti változatosságához való hűséget jelent³⁰ – letéteményeseként is elgondolható („Az óhajtott szintézisnek, mint már is látható, vannak elvi előtételei: *tárgyi hűség* és *önelvűség*, minek figyelembe vétele nélkül útunk legkezdetén eltévedhetünk.”)³¹

²⁶ A nemzeti irodalmak Horváthnál ennyiben akár autopoietikus, önfenntartó zárt rendszerekként is értelmezhetők: „Bármennyire is függ a környezetétől, az autopoietikus individualitás zárt rendszer.” Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*, ford. BRUNCEL Balázs – Kiss Lajos András, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2009, 286.

²⁷ David Damrosch ezt a paradigmát nevezi „életlen globalizmusnak”: David DAMROSCH, *Világirodalom-történet felé*, ford. VADERNA Gábor, It 2014/3., 382.

²⁸ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 194.

²⁹ Vö. Uo., 192.

³⁰ Vö. Uo., 193.

³¹ Uo., 192.

A ráhallgatás vezérelve mind a jelenséggel mint jelenséggel való foglalkozás (önelvűség), mind pedig az abban fellelt sajtószerevésekből és így a történetiség által támasztott kérdésekből kiinduló megismerés (tárgyi hűség) követelményeinek megfelel.

Az önelvűség követelménye annak kijelölésére utal bennünket, ami mindennemű irodalomban *állandó*; a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a *változó* (egyedítő) mozzanatok számbavételére kötelez; amaz kielégíti a gondolkodás abstractio-igényét, emez biztosítja a konkrét valóság érvényesülését a felépítendő rendszerben; amaz lehetővé teszi az egységes szempontú szintézist, emez a megrajzolandó kép történeti igazságát; amaz határozza meg a szintézis egységét, emez tagoltságát.³²

Az önelvűség és a tárgyi hűség fogalma Horváthnál, mint az idézett részben látható, a művek szintjén a változékonyság és az állandóság pólusaként válik megragadhatóvá. Amíg ennek értelmében az önelvűség az „irodalmisság” fogalmára épül,³³ vagyis arra, ami minden irodalmi műben, így a különböző nemzeti irodalmakban is közös és ezáltal az irodalom tekintetében a legmesszebbmenőkig általános és formális – „az irodalom állandó lényege”, „alapviszonya”, Horváth híres meghatározása szerint nem más, mint: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”³⁴ –, addig a tárgyi hűség az irodalom inherens történeti tagolódását képezi le, amely, mint látható volt, magában foglalja annak nemzeti-kulturális előfeltételezettségét is. A *Magyar irodalomismeret* rendszerében a formális állandóság és a történeti változás e kettős kötését a „fejlődés” fogalma tartja egyben.³⁵ A fejlődés itt – ellentétben Horváth teleologikus irodalomtörténeti munkáival, melyek a nemzeti klasszicizmusban ismerik fel az irodalmi fejlődés csúcását³⁶ – nem több, mint az azonos különböző alakokban való testet öltése, történetileg kondicionált, állandó és kikerülhetetlen változási folyamat, mely azonban nem érinti az irodalmisság önidentikusságának dimenzióját. A fejlődés fogalma, mely az 1922-es tanulmány keretein belül – követve Horváth 1908-as vázlatát³⁷ – az irodalom fogalmi mezejének egyfajta szűkülését, specializálódását jelöli, mint ilyen Horváth szerint képes megalapozni az irodalomtörténeti szintézis egy új formáját („Gondolatrendszert nyújt s mégis tárgyi igazságot; egyidejű; össz-szemléletet, s mégis időrendi kibonatkozást tesz lehetővé.”),³⁸ vagyis a fenti összefüggésrendszerben a fejlődés vizsgálata válik azzá a központi szervezőelvvé, amely – ellentétben az irodalommal vagy a nemzeti szellemmel, sőt az önmagában vett irodalmissággal (önelvűség) és történeti változással (tárgyi hűség) – a tárgyalt jelenség viszonyában

³² Uo., 195.

³³ Uo., 199.

³⁴ Uo., 196. (A kiemelést elhagytam – B. G.)

³⁵ Uo., 195.

³⁶ Lásd: HORVÁTH JÁNOS, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete* = Uő. *Irodalomtörténeti munkái*, IV., szerk. KOROMPAY H. JÁNOS – KOROMPAY KLÁRA, Osiris, Budapest, 2008, 951–1045. Valamint: HORVÁTH JÁNOS, *Gyulai Pál* = Uő. *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, V., 13–116.

³⁷ „A fejlődés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat a megelőzőnek szűkítése.” HORVÁTH, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 16.

³⁸ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 195.

adekvát módon alapozhatja meg az irodalomtörténeti munka módszertani apparátusát és gyakorlatait.

Ahogy fentebb látható volt, az önelvűségi szempont és vizsgálati fenoménja, az irodalmiság lényegét az írók és az olvasók között az írás kultúrtechnikája/-technikái által kialakított kommunikációs viszony létesíti. Horváth ezt az irodalom fogalmára nézvést tisztán formális, vagyis a szövegek – tematikai, poétikai vagy retorikai – mibenlétével kapcsolatban semmiféle előírást nem támasztó struktúramozzanatot nevezí „irodalmi alapviszonynak”. Akár azt is lehetne mondani, hogy az irodalmi alapviszony tulajdonképp az irodalmi kommunikációban részt vevő ágensek inherens, egymás viszonyában fennálló, többirányú feltételezethegének alakzata,³⁹ hiszen, túl az olvasó nyilvánvaló szerzőre és művére utaltságán, a mű – mint a szerző nem győzi hangsúlyozni – maga is csupán az olvasók által léphet be az irodalmi életbe („Amit soha senki el nem olvasott, azt soha senki nem tarthatta irodalomnak.”)⁴⁰ Az e viszonyba való belépés tehát a nyilvánosságba való betagozódás mozzanata is egyben.⁴¹ Az irodalom korszakokként változó fogalmát a *Magyar irodalomismeret* belátásai szerint nem a művek, hanem a nyilvánosság diszkurzív tere létesíti, amelyet az olvasók teremtenek meg. Lényeges továbbá, hogy a Horváth definíciójában megjelenő írásfogalom nem korlátozódik a szűk értelemben vett írott művek csoportjára. Sokkal inkább egyfajta tágan értett inskripció technika jelölőjeként áll,⁴² amely meghatározás teret enged annak, hogy a rögzítés és tárolás modern technomateriális vívmányai által közvetített művek is az írás fogalmának fennhatósága alá rendelődjenek. Ugyanakkor ezzel egyidejűleg Horváth a népköltészeti hagyományt például – az archiváció eljárásainak ellenszegülő mibenléte miatt – ki is zárja az irodalmiság tartományából,⁴³ ami annak a struktúramozzanatnak a jelentőségére mutathat rá, amelynek során az írásbeliség (az irodalom tekintetében konstitutív módon) leválik a szóbeliségről, és önálló életre kel. Mint Kulcsár-Szabó Zoltán rámutat, a „Horváth elképzelt fejlődéstörténet számtalan pontján megfigyelhető az írás ilyen kidifferenciálódásának logikája: például az irodalmi és az irodalomalatti rétegek (értsd: írásosság és szóbeliség) közötti hasadás jelenti az irodalom voltaképpeni kezdetét, az írás elválása az egyetlen nyelvhez való kötöttségétől vezet a magyar nyelvű irodalom létrejöttéhez, a költészettörténet voltaképpeni kezdetét a szövegvers énekkersről való leválása jelenti stb.”⁴⁴

³⁹ „Írók, művek, olvasó közönség: szükségképpeni feltételei, tényezői tehát az irodalomnak s mind egyenként, mind pedig egymásraltaltságukban tárgyai az irodalomtörténetnek.” *Uo.*, 200.

⁴⁰ *Uo.*, 199.

⁴¹ „Az író, aki akár nemes ihletből, akár hiú becsvágyból valamely műve közzétételével a nyilvánosság figyelmére jelentette be igényét, ezzel megszűnt magánszemély lenni, és jogos kritika tárgyává lett egyéniségének mindazon elemeire nézve, amelyeket műve által egyenesen vagy közvetve maga szolgáltatott ki a nagy nyilvánosságnak.” HORVÁTH János, *A kritika jogai és korlátai* = *Uő. Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, V., 552.

⁴² „Mondanom sem kell, hogy [az írás fogalma alatt – B. G.] nem csupán kézírást értek, hanem bármily technikai módon, nyomtatás vagy fonográf, stb. útján, megrögzített szövegeket.” HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 196.

⁴³ *Vö. Uo.*, 197–198.

⁴⁴ KULCSÁR-SZABÓ, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál*, 42.

Az irodalmi alapviszony mint az irodalmi kommunikáció „végtelenül ismételt”,⁴⁵ tehát minden kommunikatív aktusban újralétesülő és éppen ezért lezárhatatlan, rögzíthetetlen mivoltában elgondolható modellje⁴⁶ maga is tartalmaz nem állandó mozzanatokot – ez már pusztán csak formális mivoltából is következik. Horváth első ránézésre némileg paradoxnak ható megfogalmazása szerint ezek „az állandó lényeg változó mozzanatai”.⁴⁷ A változók körét – melyek az irodalmi kommunikáció formális rendjét úgymond tartalommal töltik fel – ebben az összefüggésben olyan kulturálisan, társadalmilag és gazdaságilag jelentős különbségeket felmutató, ráadásul történetileg rendkívüli variativitásra szert tenni képes tényezők alkotják, mint 1. a művek nyomdai, kereskedelmi és intézményes forgalmazása („irodalmi élet”), 2. az irodalmi alapviszony ágensei („írók, olvasók”), 3. az alapviszony médiumai („a művek, irodalmi hagyományok”), valamint 4. az irodalom gyakorlási módja (vagyis az „irodalmi nyelv”, „műformák: versalakok és műfajok”).⁴⁸ Az irodalmi alapviszony változó tartalmú tényezői, túl azon, hogy az irodalmi nyelv mellett a tudományos értelmező gyakorlatok büvkörébe vonják az irodalom előállításának, valamint disztribúciójának technikai és intézményes feltételeit, mindenekelőtt a megértés kiküszöbölhetetlen történeti feltételezettségére mutatnak rá. Joggal állapítja meg tehát az irodalmi alapviszony kapcsán Kulcsár Szabó Ernő, hogy „az irodalom időbeli létmódjának feltárása itt [...] elsősorban annak a mintaszerű hermeneutikai műveletnek köszönhető, hogy Horváth János nemcsak az irodalmi tudat történetiségét feltételezi, hanem abból indul ki, hogy magát az irodalmi történetiség megértését is történetiség előzi meg”.⁴⁹ Az előbbiek a rendszerezés számára ugyanakkor nem önmagukban vagy legalábbis nem kizárólagosan önálló mivoltukban bizonyulnak jelentősnek: az alkotás és a befogadás lehetőségeit messzemenően meghatározó történeti változók sokfélesége Horváthnál mindenkor a különböző tagok egymással való kapcsolatba lépése és a sokféleségnek az egységben – méghozzá egy, a sokaság irányából levezethetetlen egységben – való felszámolódása felé tart.

A *Magyar irodalomismeret* az e változók szükségszerűnek mutatkozó hegeli egybegyűlésének és kiegyenlítődésének eredményeképp előálló és ekként a különböző irodalomtörténeti korszakok arculatát meghatározó fenomént „közös lelki formaként” nevezi meg:

⁴⁵ HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 202.

⁴⁶ Lásd ehhez: *Uo.*, 201.

⁴⁷ *Uo.*, 200.

⁴⁸ *Uo.*, 200–202.

⁴⁹ KULCSÁR SZABÓ, *Történetiség – megértés – irodalom*, 43. Ugyanakkor: „Horváth [...] azzal teremt új, jelentéstani szubsztancializmust, hogy kommunikációs modelljének kölcsönösségét nem terjeszti ki az irodalmi jelentésalkotásnak sem a történeti, sem pedig interpretációs dialogicitására.” *Uo.*, 45. Horváth ilyen irányú kritikájáért lásd még: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Igazság és mediális értelem. Az esztétikai tapasztalat konstrukcióinak irodalomtörténeti megalapozása a magyar modernségben* = *Uő., Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2010, 94–99. Ennek a megállapításnak azonban az alábbi szöveghely ellentmondani látszik: „Mert bár az irodalmi alapviszony mindenkor egyes személyek közt létesül s abstrakte az író látszik végső kezdeményezőnek: a kezdeményező egyén maga is részese a múlt örökségének, tagja a körnek.” HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 205.

E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés*; másrészt azonban eleve-állásfoglalás minden továbbitval szemben, adva levő foglatat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.⁵⁰

Amíg az „irodalmi ízlés”⁵¹ és médiuma, az „irodalmi stíl” a fentebb áttekintett történeti változók (az irodalmi élet, az írók és olvasók pozíciói, a hagyományok, az irodalmi nyelv) összességének egyfajta kivonatát foglalja magában,⁵² addig az „irodalmi tudat” az irodalom önreflexív struktúráinak jelölője lesz. Az irodalmi ízlés a – Horváthnál mindig ízlésváltozásokként leírt – korszakváltások, az irodalmi tudat pedig a korszakok vizsgálatának központi fogalma.⁵³ Az irodalmi tudat határozza meg az egyes korszakok önszemléleti pozícióit és perspektíváit, ami azt is jelenti, hogy nem csupán reprezentálja, hanem létesíti is az adott kor irodalomszemléletének és irodalomfogalmának kereteit.⁵⁴ Mint ilyen, egy tágon értett történeti alakulásfolyamat eredménye, amely hajtóerőként egyaránt magában foglalja az írók saját reflexióit, minden, az olvasóközönség körében elhangzó állítást, sőt az irodalom előállításának és elosztásának intézményes feltételrendszerit is.⁵⁵ Teljes kifejlődése, amelyről Horváth szerint az önálló, sajátzerű tudományos gyakorlattal rendelkező irodalomtörténetírás tesz tanúságot, egy, az „öszöntől” a „tiszta eszméletig” terjedő skála végpontját jelöli: „A szellemi élet egészéből vált ki külön szervezatként az irodalom s abba ömleszteti bele végső eredményét, a maga öntudatát, egyik lényeges eleméül az összes műveltségnek”.⁵⁶

Az irodalmi tudat reflexív struktúrájának e teljessége a Horváth által felvázolt összefüggésrendszerben az irodalom autonóm, tehát az egyéb társadalmi alrendsze-

⁵⁰ Uo., 202–203.

⁵¹ A *nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésében* olvasható definíció szerint „egyéni vagy közösségi lelki tulajdon – mely elyszerű következetességgel – öntudatlan vagy tudatosan – itél meg vagy alakít (fogad vagy létesít) – a tetszés szempontja alá tartozó (esztétikai) értéket”. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = Uő., *Irodalomtörténeti munkái*, IV., 737.

⁵² Vö. HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 203.

⁵³ Vö. Uo., 206.

⁵⁴ Vö. Uo., 203. Ezzel kapcsolatba hozható, ahogy Horváth *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete* című munkájában, meghatározva az értekezés céljait, az alábbi módon fogalmaz: »Irodalomszemlélet: nem fejezi ki egészen, amit tervezek. Legyen beleértve mindez: az irodalom felfogásának módja (»fogalma«); irodalom és más műveltségi területek viszonyának értelmezése: tehát irodalomelmélet. Ezzel kapcsolatban az irodalmi fejlődés feltételeinek, tényezőinek, hatásrendszerének: szóval történetbeli mozgása egyetemes törvényeinek az ismerete: tehát az irodalom történetbölcsellete. Továbbá, mindeztől is befolyásoltan: az irodalom aktuális programja s e program (felfogás) szempontjából az egykorú irodalmi jelenségek bírálata. Végül: kisebb részben a világirodalom, főképp azonban a magyar irodalom történeti jelenségeinek méltatása, felfogása: nemzeti klasszikusaink egészben meg nem írt, de nevezetes elemeiben reánk hagyott magyar irodalomtörténete, s abból most már tovább kifejtve, magáról e tudományról való felfogásuk: irodalomtudományi elveik, az irodalomtörténeti szintézis számára értékesíthető gondolataik és példaadásuk. / Tárgyam tehát: a nemzeti klasszicizmus összes irodalomtudata, elméleti, gyakorlati és tudományos jellege s tartalma szerint.” HORVÁTH, *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*, 951.

⁵⁵ Vö. HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 206.

⁵⁶ Uo. (Kiemelés tőlem – B. G.)

rektól megkülönböztetett létének tanúságtételeként azonosítható.⁵⁷ Kialakulása nemcsak azt jelzi, hogy az irodalom elkülönült az írásbeliség egyéb formáitól – és ezért önszemléletében immár fontos szerepet játszik, hogy az, aki ír, elsősorúen esztétikai, és nem pedig például történetírói, tehát a történeti tényeket megragadni vágyó gyakorlatot végez –, hanem azt is, hogy a fejlődése azon pontjára ért, ahol megközelítése szigorú értelemben már csakis az önálló, az irodalom autonómként tételezett létmódjából levezetett elvek alapján szerveződő tudományos gyakorlatokon keresztül tekinthető legitimnek⁵⁸ (ezért is kritizálja Horváth finoman az őt megelőző és a vele kortárs, az önelvűség szempontját nem érvényesítő irodalomtörténészeket). Az irodalmi tudat kifejlett formája ilyen értelemben egyértelműen összefüggésbe hozható az irodalmi modernség önreflexív tendenciáival,⁵⁹ sőt akár azt is lehetne mondani, hogy a tudatosodás végső állomásának, már ami a magyar irodalmat illeti, itt éppen Horváth saját – poetológiai reflexiókat és önreflexiókat egyre nagyobb számban ki-termelő, a műközpontú, elidőző⁶⁰ kritikai diskurzus megteremtését és stabilizálását programmá avató, valamint az irodalomtörténettel már mint egy legitimitását és autoritását tekintve megkérdőjelezhetetlennek tartott önálló diszciplínával számoló – kora bizonyul.

Az előbbiek értelmében az irodalmi tudat fogalma Horváthnál mind az implicit (irodalom), mind pedig az explicit (irodalomtörténet-írás) irodalomszemléleti pozíciók megragadására alkalmasnak mutatkozik, vagyis képes hozzáférést biztosítani az irodalmi alkotás és befogadás rendjének mindent átfogó diszpozicionális alapjához. A fogalom rendkívüli teoretikus teherbírása annak köszönhető, hogy miközben az irodalmi tudat – a pusztán formális relációként elgondolt irodalmi alapviszony végső struktúrájaként – az egyes korszakok feltételeként értelmezhető, tehát minden értelemlétesítési aktust megelőz és meghatároz,⁶¹ a *Magyar irodalomismeret* belátásai szerint maga is egyes, az irodalmi ízlés többdimenziós összefüggésrendszere által modellált történeti lehetőségfeltételek viszonyában konstituálódik:

Irodalmi ízlés és irodalmi tudat ez iker-mozzanatai a végső változók a fejlődés rendszerében, mint ékkő és foglalat a gyűrű tetején. A gyűrű, mely egyén és kollektivitás között a körforgás örökös végbementét, s örökös újakezdését példázza, ezzel valóban kiteljesült.⁶²

⁵⁷ Lásd a 17. lábjegyzetet!

⁵⁸ Vö. HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 205.

⁵⁹ Ez érintkezik egy tágabb társadalomtörténeti tendenciával: Anthony GIDDENS, *A modernitás következményei*, ford. SZEMES Botond, Helikon 2017/3., 386–387.

⁶⁰ „A modern költészet önprezentációs sémáiban általában feszültséget tapasztalunk a közvetlen retorikai hatásra irányuló és a hatás következményeit mérlegre tévő intellektuális funkciók között. Ráadásul mindeme funkcióknak a nyelv médiumán belül kell valamiféle egyensúlyt találniuk, aminek természetes következménye, hogy a modern »metapoétikus« költészet lassú, elidőző olvasást igényel, ráadásul olyan értelmezési stratégiákat hoz előnybe, amelyek nem az üzenet gyors azonosítását, hanem inkább annak elhalasztását vagy állandó felülvizsgálatát preferálják.” MOLNÁR Gábor Tamás, *Visszacsatolások. Irodalomértelmezés és reflexivitás*, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2019, 144.

⁶¹ Vö. HORVÁTH, *Magyar irodalomismeret*, 206.

⁶² Uo.

Horváth irodalomtörténet-elméleti rendszerének „végső eredője”⁶³ eszerint nem végső alap abban az értelemben, amiként egy, az értelemlétesítés minden abszolút alapjaként létesülő „ős-aktus”⁶⁴ az. Az eddigiekre ügyelve Horváth elméletének központi téziseit, különös tekintettel az irodalmi tudat összefüggéseire, három főbb pont köré rendezhetjük el:

1. Ahogy a végtelen körforgást, a foglatat és az ékkő összetartozását reprezentáló gyűrű trópusa megmutatja, az egyéni létesítő aktusok eredete szükségszerűen tagolódik szét az irodalmi ízlés (kollektív) struktúráiban – miközben létmódjából fakadóan mindenkor az abba való konstruktív jellegű betagozódás irányába tart. Az egyéni irodalmi és teoretikus teljesítmények sohasem függetleníthetők az őket megelőző és meghatározó, ilyen értelemben pedig rajtuk túlnyúló feltételrendszerektől, hiszen létük konstitúciójának tekintetében a hagyományban való benne állásuk legalább annyira lényeges mozzanat, mint az egyéni lelemény, az ingeniózus poétikai-retorikai vagy gondolkodástörténeti újítás. Ahogy fentebb látható volt, az egyéni alkotás *lehetősége* ennyiben a művek nyomdaipari és kereskedelmi forgalmazásának, intézményes kezelésének (elosztásának, ellenőrzésének és osztályozásának), az írás és az olvasás társadalmi, anyagi és kulturális helyzetének, az író olvasók hatástörténeti pozíciójának, valamint az ez utóbbival mélyen összefüggő, a különböző műfaji mintákat és követelményeket összefogó nyelvi feltételezettségnek a metszetén létesül.⁶⁵

2. Az irodalmi tudat az irodalmi folyamatok ágenseinek perspektívájából transzcendentálisnak tekinthető. Egyszerre tudatos („akarat”, „ítélet”, „eszmélkedés”) és tudattalan vagy legalábbis nem feltétlenül tudatos („befogadó képesség”, „mérték”, „szemlélet”), reflexív és a reflexiót strukturáló, az egyén számára hozzáférhető és rajta túlnyúló képződmény. Mint ilyen, egy, az irodalmi értelemalkotás különböző komponenseit integráló totális alakzat. Ez, vegyük észre, lényegi elmozdulást jelent az 1908-as *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* belátásaihoz képest,⁶⁶ amely a fogalom jelentésére irányuló kérdést ekként tette fel és válaszolta meg: „Mi az irodalmi tudat? Az írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya.”⁶⁷ Az 1908-as és az 1922-es meghatározás döntő különbsége persze következik az elméleti keret időközbeni differenciáltabbá válásából. Az irodalmi tudat Horváthnál ekkor még nem az irodalmi alapviszony formális struktúrájának központi eleme, mint a *Magyar irodalomismeret*ben lesz. Az 1908-as szövegben, egyfelől, az írók számára az irodalmi hagyományban való pusztá benne állás reflektív módja, másfelől, az olvasók részéről,

⁶³ Uo.

⁶⁴ Martin HEIDEGGER, *Kant tézise a létről*, ford. KORCSOG Balázs = Uő., *Útjelzők*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Osiris, Budapest, 2003, 425.

⁶⁵ Babits Mihály *A magyar irodalmi műveltség kezdeteit* éppen Horváth „szociológiai” irányultsága miatt kritizálja: BABITS Mihály, *Szellem-történet* = Uő., *Esszék, tanulmányok*, II., Szépirodalmi, Budapest, 1978, 309.

⁶⁶ S. Varga Pál például az 1908-as szöveg felől értelmezi a fogalmat: S. VARGA, *I. m.*, 199; 206. Ugyanígy jár el: KENYERES, *I. m.*; továbbá: SZILI, *I. m.*

⁶⁷ HORVÁTH, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 17.

egyfajta folytonos, egyidejűleg szinkrón és diakrón tájékozódáskényszer (az irodalomkritika ezek metszetén válik az irodalmi tudat „megtestesülésévé”). Mint ilyen, elsősorban történeti kategória, amely a magyar irodalom esetében két nagy korszak elkülönítését teszi lehetővé: az irodalmi tudat 18. századi kialakulása (szimbolikusan az 1772-es dátummal jelölt korszakhatár) előtti és az ezt követő időszakét.⁶⁸

A fiatal Horváth ezt a periodizációs elvet, mint az erre vonatkozó lábjegyzetében ő maga is aláhúzza, az őt 1923-ban katedrához segítő⁶⁹ Négyesy Lászlótól veszi át. „Az új magyar irodalom – írja Négyesy – csak tizeddel mult százéves. A régítől egy rendkívül fontos pontban különbözik, abban, hogy tudatossá lett. 1772 óta van magyar irodalmi öntudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s foglalt helyet a közczélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában.”⁷⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy az átmenet, amely az irodalmi tudatot, immár a Horváth által radikálisan átsajátított és átalakított elméleti keretben, az alapviszony formális struktúrájának – a szerző fentebbi hasonlatát követve: – ékkövévé tette, nagymértékű eltávolodást jelent Négyesy idézett koncepciójától. Az irodalmi tudat ekkor már sokkal inkább az implicit és explicit módon egyaránt megnyilvánuló, vagyis a minden műben, tanulmányban és ítéletben így vagy úgy, de ott munkáló, egyszerre szubjektív és a szubjektivitás struktúráit megalkotó *irodalomszemléleti pozíciók*, mint a múlthoz való tudatos viszonyulás alakzata. Az irodalmi tudat, emlékezzünk, a *Magyar irodalomismeret* szerint „eleve-állásfoglalás minden továbbitval szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára”, és mint ilyen, még ha szükségszerűen össze is köt a múlttal („eleve-állásfoglalás”, „adva levő”), pontosabban az azt hozzáférhetővé tévő hagyománnyal, az értelemlelésítő aktusok feltételeként eredendően a jövő felé orientált.

3. A performativitás elméleti felől nézve azt lehetne mondani, hogy Horváth a gyűrű példájával pontosan a boldogult performatívumok⁷¹ azon feltételével vet implicit módon számot, amely szerint a performatív aktus sikeres végrehajtását biztosítani hivatott konvenciók maguk is beiktatásra, vagyis őket megelőző és létesítő aktusokra utaltak.⁷² Amennyiben ez igaz, úgy feltételeznünk kell, hogy minden működőképes performatív aktus más, őt megelőző aktusokban alapozza meg magát, ami azt is jelenti, hogy a cselekvés csak akkor válhat lehetségessé; a performatívumok láncolata csakis akkor nem omlik önmagába az oksági viszonyok végtelen regresszusának eredményeként,

⁶⁸ Vö. Uo. Az 1772-es dátum irodalomtörténet-írói alakulástörténetéhez lásd: SZILÁGYI Márton, *Az eredet dilemmái. Az 1772-es korszakhatár kérdéséhez*, It 2020/3., 255–270.

⁶⁹ Vö. KENYERES, I. m., 160.

⁷⁰ NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban*, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 1892, 47. Vö. HORVÁTH, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 18. (8. j.) Horváth később tanulmányt szentelt az idősebb pályatárs munkásságának: HORVÁTH János, *Négyesy László*, It 1931/1–4., 1–7.

⁷¹ John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990.

⁷² Vö. Jacques DERRIDA, *Törvényerő. „A tekintély misztikus alapja”*, ford. KICSÁK Lóránt, L'Harmattan – Szegei Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2016, 36–37.

ha létezik vagy legalábbis létezhet egy olyan aktus, amely minden továbbiért felel – egy önmegalapozó, autoperformatív aktus, amelyben az összes többi is megvetheti a lábát, így stabilizálva konstitúcióját.⁷³ Egy effajta aktus végrehajtása mindenekelőtt és végső soron egy önmaga jelenlétében lévő tudatot feltételez, amely, végrehajtva az első, minden létlehetőséget megteremtő tételezést (*Setzung*),⁷⁴ megnyitja az események láncolatát, és ezáltal utat enged a létesítési aktusok történeteként felfogott történelem folyásának.⁷⁵

Horváth az 1920-as években ezzel a gondolkodói modellel szemben, mint látható, a kezdet vagy eredet közösségi széttagolódása mellett érvel, vagyis elutasítja egy, az irodalom történetét megalapozó és ezáltal nyomként vagy maradványként irányító abszolút aktus vagy „szuperperformatívum”⁷⁶ lehetőségét. Ez a szerzőnél máshol, *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*, történeti keretbe illesztve, explicit módon is kifejeződik. Horváth az eredet trónfosztását itt annak lekövehető történeti meg-többszöröződésére és titokzatosságára hivatkozva végzi el: „E történelőtti korban rejtőznek az irodalom *kezdetei* is. Jól szokás többes számban mondani e szót. Mert kezdet nincs, csak kezdődések vannak. De mikor s mik voltak ezek? – nem tudhatni többé.”⁷⁷ Az irodalmi tudat, hiába transzcendentális az irodalmi kultúra ágenseinek perspektívájából, mikor eredetét keressük, vagyis például arra a pontra igyekszünk rátapintani, hogy egészen pontosan miben, mely mindent megelőző és irányító mozzanatban áll egy-egy korpusz vagy mű letaglózó zsenialitása, éppen úgy porlik szét, amiként a modern szépirodalom története veszik saját megfoghatatlan kezdeteinek – Derrida azt mondaná: misztikus – kódébe. Nem arról van szó tehát, hogy az irodalmi tudat ne lenne vizsgálható. Sokkal inkább arról, hogy vizsgálata az irodalom beláthatatlan történeti komplexitásával szembesít.

⁷³ Lásd ehhez: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Konvenció és szuperperformatívum Austinnál*, *Performa* 2017/6., 1–19. Továbbá: FOGARASI György, *Performativitás/teatralitás*, *Apertúra* 2010/1. <https://www.apertura.hu/2010/osz/fogarasi-performativitas-teatralitas/>

⁷⁴ Az alábbi fordítás hagyományát követve: Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. ALEXANDER Bernát – BÁNÓCZI József, Franklin-Társulat, Budapest, 1913².

⁷⁵ Ehhez részletesebben lásd: BALOGH Gergő, *Afformatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában*, *Alföld* 2019/6., 72–89.

⁷⁶ Andrzej WARMINSKI, „As the Poets Do It”. *On the Material Sublime = Material Events. Paul de Man and the Afterlife of Theory*, szerk. Tom COHEN – Barbara COHEN – J. Hillis MILLER – Andrzej WARMINSKI, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 2001, 26.

⁷⁷ HORVÁTH, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 73. Vö. S. VARGA, I. m., 201–202.